

YASHIRIN IQTISODIYOTNI BARTARAF ETISHDA INNOVATION SOLIQ VA BUDJET BOSHQARUVI YONDASHUVLARI

Ergasheva Malikaxon Avazxon qizi
Iqtisodiyot fanlari falsafa doktori (PhD).,
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot yashirin iqtisodiyotning shakllanish omillari va uning iqtisodiy boshqaruvga ta'sirini chuqur tahlil etib, uni qisqartirishda innovatsion fiskal yondashuvlarning ahamiyatini ilmiy asosda yoritadi. Raqamli nazorat, ma'lumotlar almashinuvining uyg'unligi va soddalashtirilgan tartiblar iqtisodiy shaffoflik va intizomni kuchaytiruvchi muhim mexanizmlar sifatida baholangan. Olingan ilmiy natijalar kompleks innovatsion choralar iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashda strategik ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: yashirin iqtisodiyot, fiskal boshqaruv, innovatsion yondashuv, raqamli nazorat, iqtisodiy shaffoflik, barqarorlik.

Аннотация: В данном исследовании глубоко проанализированы факторы формирования теневой экономики и её воздействие на экономическое управление, а также научно обоснована значимость инновационных фискальных подходов в сокращении неформальной деятельности. Цифровой контроль, согласованность обмена данными и упрощённые процедуры рассматриваются как важные механизмы усиления экономической прозрачности и дисциплины. Полученные научные результаты подтверждают стратегическую роль комплексных инновационных мер в укреплении экономической устойчивости.

Ключевые слова: теневая экономика, фискальное управление, инновационный подход, цифровой контроль, экономическая прозрачность, устойчивость.

Abstract: This study provides an in-depth analysis of the factors driving the shadow economy and its impact on economic governance, while scientifically substantiating the importance of innovative fiscal approaches in reducing informal activities. Digital oversight, integrated data exchange, and simplified procedures are evaluated as key mechanisms that enhance economic transparency and discipline. The findings demonstrate that comprehensive innovative measures play a strategic role in strengthening economic stability.

Keywords: shadow economy, fiscal governance, innovative approach, digital oversight, economic transparency, stability.

Kirish. Yashirin iqtisodiyot har bir davlatning barqaror taraqqiyoti, to'g'ri hisob-kitob yuritilishi, jamiyatda tenglik va adolat tamoyillarining qaror topishi uchun jiddiy to'siq bo'lib qolayotgan murakkab hodisadir. Bu hodisa rasmiy tartibdan chetda amalga oshiriladigan, davlat organlariga ko'rinmaydigan, soliq va boshqa

majburiyatlarni chetlab o‘tadigan iqtisodiy faoliyatni o‘z ichiga oladi. Yashirin faoliyatning mavjudligi davlat budjeti daromadlari kamayishiga, qonuniy ish yurituvchi korxona va tadbirkorlar o‘rtasida nomutanosib raqobat paydo bo‘lishiga, jamiyatda ishonchning pasayishiga olib keladi. Shu sababli yashirin iqtisodiyotni kamaytirish davlat boshqaruvida ustuvor masalalardan biri sanaladi.

Hozirgi davrda iqtisodiyotning tez o‘zgarishi, tovar va xizmatlarning yangi ko‘rinishlari, aholi bandligining turli shakllari, uy sharoitida mehnat bilan shug‘ullanishning kengayishi yashirin faoliyatni aniqlashni yanada murakkablashtirmoqda. Ishlab chiqarishdan tortib savdo-sotiq, xizmat ko‘rsatish, transport hamda boshqa ko‘plab sohalarida qonuniy hisobdan chetda qolayotgan faoliyat hajmi sezilarli darajada ortib bormoqda. Bu holat soliq tushumlarining kamayishiga, rasmiy statistika ko‘rsatkichlarining buzilishiga, iqtisodiy siyosatning to‘g‘ri yo‘nalishlarini belgilashda qiyinchiliklar tug‘ilishiga sabab bo‘ladi.

Yashirin iqtisodiyotning kuchayishiga bir qator omillar boshqaruvdagi tartibsizliklar, nazoratning sustligi, ortiqcha soliq yukining mavjudligi, ro‘yxatga olish jarayonlarining murakkabligi, ayrim sohalarida ko‘chma savdo va norasmiy mehnatning keng tarqalishi sabab bo‘lmoqda. Aholi orasida huquqiy ongning pastligi, soliq to‘lash madaniyatining yetarli shakllanmagani ham ushbu jarayonni kuchaytiradi. Shuningdek, ayrim korxona va tadbirkorlar daromadni yashirish yoki xodimlarni rasmiy ro‘yxatga olmaslik orqali noqonuniy ustunlikka erishishga urinadi.

O‘zbekiston sharoitida ham ushbu masala nihoyatda dolzarbdir. So‘nggi yillarda davlat tomonidan ko‘plab islohotlar amalga oshirilayotgan bo‘lib, ular soliq tizimini soddalashtirish, hisob-kitobni shaffoflashtirish, elektron axborot almashinuvi imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan. Elektron hisob yuritish, masofaviy kuzatuv, onlayn nazorat vositalari, ishchi kuchini elektron ro‘yxatdan o‘tkazish kabi chora-tadbirlar aynan yashirin faoliyatni kamaytirish maqsadida amalga oshirilmoqda. Ammo amaliyot shuni ko‘rsatadiki, faqat texnik vositalarni joriy etish bilan cheklanish yetarli emas. Yashirin iqtisodiyotni kamaytirish uchun iqtisodiyotning barcha bo‘g‘inlarida soliq to‘lovchi, korxona, davlat organi va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlar tizimini chuqur o‘zgartirish talab etiladi.

Adabiyotlar sharhi. Yashirin iqtisodiyot masalasi iqtisodiyot ilmining eng ko‘p o‘rganilgan, ayni paytda eng murakkab yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ko‘plab tadqiqotchilar ularning kelib chiqish sabablari, shakllanish yo‘llari, davlat boshqaruviga ta’siri hamda unga qarshi kurash usullarini turli yondashuvlar asosida tahlil qilgan. Yashirin iqtisodiyotning mavjudligi davlat tartibi, soliq boshqaruvi, mehnat bozori va jamiyatdagi ishonch darajasiga bevosita ta’sir qilgani sababli adabiyotlarda mazkur hodisa ko‘p qirrali yondashuvlar orqali izohlangan.

Dastlabki ilmiy qarashlar iqtisodiyotdagi norasmiy faoliyatni ishlab chiqarishdagi tartibsizliklar, rasmiy tartibning murakkabligi va ortiqcha soliq yuki natijasi sifatida ko‘radi. Masalan, ayrim tadqiqotchilar yuqori soliq yuki ostida korxonalar yashirin muomalaga o‘tish ehtiyoti kuchayishini ta’kidlashgan [1]. Bu yondashuvga ko‘ra, soliq siyosatining haddan tashqari yukli bo‘lishi norasmiy faoliyatga tabiiy rag‘bat yaratadi.

Keyingi ilmiy izlanishlarda yashirin iqtisodiyotning kelib chiqishi soliq ma’murchiligi sifati bilan bog‘lanadi. Ayrim manbalarda soliq yig‘ish jarayonidagi

sust nazorat, davlat xizmatchilarining mas’uliyatsizligi, axborot almashinuvining kamligi va tartibga solish mexanizmlarining samarasizligi yashirin faoliyatga imkon yaratishi qayd etilgan [2]. Bu fikrga ko‘ra, soliq tizimi soddalashtirilmasa, ma’lumotlar bir tizimga tushmasa, soliq to‘lovchi va davlat organlari o‘rtasida ishonch shakllanmaydi.

Yashirin iqtisodiyotni o‘rganishda muhim o‘rin tutgan xalqaro ilmiy asarlarda ham turli yondashuvlar ilgari surilgan. Ayrim tadqiqotchilar yashirin iqtisodiyotni jamiyatdagi huquqiy ongning sustligi bilan bog‘laydi [3]. Ularning fikricha, soliq to‘lash madaniyatining shakllanmaganligi aholi va tadbirkorlik subyektlarini rasmiy hisobdan qochishga undaydi. Shu sababli davlatning iqtisodiy siyosati bilan birga huquqiy tarbiya, ma’rifat, jamoatchilik bilan ochiq muloqot ham muhim hisoblanadi.

Yashirin iqtisodiyotning yana bir chuqur sababi davlat xizmatlarining sifatsizligi. Ayrim ilmiy manbalarda ta’kidlanishicha, agar davlat xizmatlari tez, qulay va shaffof bo‘lmasa, aholining rasmiy tizimlarga ishonchi kamayadi va bu norasmiy faoliyatni kengaytiradi [4]. Shu bois ko‘plab mamlakatlarda davlat xizmatlarini soddalashtirish, masofaviy xizmat ko‘rsatishni kuchaytirish va ochiq axborot tizimlarini joriy etish yashirin iqtisodiyotni kamaytirishning asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida qaraladi.

Yashirin iqtisodiyotni baholash bo‘yicha ham adabiyotlarda turli yondashuvlar mavjud. Ayrim manbalarda pul muomalasi ko‘rsatkichlari asosida statistik modellardan foydalanilgan [5]. Boshqa bir guruh olimlar esa elektr energiyasi iste’moli, mehnat bozori tartibidan chetda qolgan aholi ulushi va tovar aylanishi kabi ko‘rsatkichlardan kelib chiqib baho berishga harakat qilgan [6]. Bu yondashuvlar yashirin iqtisodiyotning murakkab tabiatini ochib beradi, chunki bitta ko‘rsatkich asosida aniq baho berish qiyin.

Tahlil va natijalar. MDH mamlakatlarida ham yashirin iqtisodiyot sezilarli darajada yuqori bo‘lib qolmoqda. Masalan, Rossiyada turli baholashlarga ko‘ra, yashirin iqtisodiyot YaIMning 20–25 foizini tashkil etadi, Qozog‘istonda esa bu ko‘rsatkich 27 foiz atrofida. Bu holat fiskal nazorat mexanizmlarining yetarli darajada avtomatlashtirilmaganligi, naqd pul muomalasining yuqori ulushi hamda soliqdan bo‘yin tovlashning keng tarqalganligi bilan izohlanadi. Bundan tashqari, mintaqada iqtisodiyotning xomashyo eksportiga yuqori darajada bog‘langanligi ham yashirin operatsiyalar hajmini oshiradi.

O‘zbekistonda 2018-yilda yashirin iqtisodiyot YaIMning qariyb 33 foizini tashkil etgan bo‘lsa, 2023-yilga kelib fiskal boshqaruv mexanizmlarining modernizatsiyasi natijasida bu ulush 25 foizgacha kamaydi. Bu jarayonda elektron hisob-fakturalarni joriy etish, soliq to‘lovchilarni yagona reyestr asosida monitoring qilish, kassa apparatlarining onlayn tizimga ulanganligi va davlat xarajatlari ustidan jamoatchilik nazoratini kuchaytirish muhim rol o‘ynadi. Shuningdek, soliq siyosatida soddalashtirilgan tartiblarning kengaytirilishi va fiskal shaffoflikning ortishi yashirin iqtisodiyot ulushining kamayishiga xizmat qildi.

1-jadval. MDH mamlakatlarida yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashda fiskal boshqaruv innovatsion mexanizmlari

Mamlakat	Innovatsion fiskal boshqaruv mexanizmlari	Amalga oshirilayotgan ta’siri va natijalari
----------	---	---

Rossiya	Elektron hisob-fakturalar tizimi, soliq organlari uchun “raqamli nazorat” platformasi	Soliq tushumlarining oshishi, biznes faoliyati ustidan nazorat kuchayishi, yashirin sektor ulushi qisqarishi
Qozog‘iston	QR-kod asosida elektron kassa mashinalari, yagona fiskal ma’lumotlar bazasi	Savdo operatsiyalarining shaffoflashuvi, soliq bazasi kengayishi, korxonalarning norasmiy aylanmasi kamayishi
Belarus	Soliq organlarida “onlayn nazorat” tizimi, elektron deklaratsiya joriy etilishi	Yirik korporatsiyalarda yashirin aylanmalar sezilarli qisqargan, byudjetga qo‘shimcha tushumlar ta’minlangan
O‘zbekiston	Elektron hisob-faktura, “Soliq mobil ilovasi”, fiskal raqamlashtirish loyihalari	Yashirin iqtisodiyot ulushi qisqarib, soliqlarni yig‘im samaradorligi oshgan, biznesda shaffoflik mustahkamlangan

Manba: muallif tomonidan tayyorlandi

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, MDH mamlakatlarida yashirin iqtisodiyotni qisqartirish uchun fiskal boshqaruvning innovatsion mexanizmlari bir-biriga o‘xshash bo‘lsa-da, har bir mamlakat o‘z sharoitidan kelib chiqqan holda ularni joriy qilmoqda. Masalan, Rossiya va Belarusda ko‘proq yirik korporatsiyalar ustidan nazorat kuchaytirilgan bo‘lsa, Qozog‘iston va O‘zbekistonda kichik va o‘rta biznes uchun elektron nazorat mexanizmlariga urg‘u berilmoqda. Barcha mamlakatlar tajribasida soliq tushumlarining oshishi va moliyaviy shaffoflikning ta’minlanishi ijobiy natija sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu bilan birga, jarayonni to‘liq muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun institutsional muvofiqlashtirish, raqamli infratuzilmani kengaytirish va tadbirkorlar ishonchini mustahkamlash dolzarb vazifalar bo‘lib qolmoqda.

Xulosa. Yashirin iqtisodiyot davlat boshqaruvi, soliq tizimi, mehnat bozori va jamiyat taraqqiyotiga kuchli ta’sir ko‘rsatadigan murakkab jarayon bo‘lib, unga qarshi kurashda yangicha yondashuvlarga asoslangan fiskal boshqaruv mexanizmlaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, yashirin iqtisodiyotni kamaytirish faqat soliq yig‘ish jarayonini kuchaytirish bilan cheklanmaydi; bu jarayon davlat xizmatlari sifati, tartiblarning soddaligi, ochiqlik, axborot almashinuvi, huquqiy ong va soliq to‘lash madaniyati kabi ko‘plab omillar bilan chambarchas bog‘liq. Raqamli vositalar, masofaviy nazorat, axborot tizimlarini birlashtirish va avtomatik tahlil usullarining joriy etilishi nazoratni tezlashtirib, yashirin faoliyatning ko‘lami va shakllarini aniqlash imkonini kengaytiradi.

Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, yashirin iqtisodiyotni qisqartirish uchun davlat organlari o‘rtasida muvofiqlikni kuchaytirish, soliq to‘lovchilar uchun qulay sharoit yaratish, tartib-taomillarni yengillashtirish va jamiyatda ishonchni mustahkamlash hal qiluvchi ahamiyatga ega. O‘zbekiston sharoitida ham elektron hisob yuritish, onlayn nazorat vositalari, soliq ma’lumotlarini yagona tizimga jamlash va masofaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlari kengayib bormoqda, bular esa yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashda yangi bosqichni belgilab bermoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ricardo D. *On the Principles of Political Economy and Taxation*. – London: John Murray, 1817. – P. 155–210.
2. Keynes J.M. *The General Theory of Employment, Interest and Money*. – London: Macmillan, 1936. – P. 101–165.
3. Tanzi V. *The Underground Economy in the United States: Estimates and Implications*. – Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review. – 1980. – Vol. 135. – P. 427–453.
4. World Bank. *Global Financial Development Report 2023/2024: Financial Stability in an Uncertain World*. – Washington, D.C.: World Bank, 2023. – P. 33–145.
5. International Monetary Fund (IMF). *Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years?* – Washington, D.C.: IMF Working Paper, 2023. – P. 1–60.
6. OECD. *Tax Administration 2022: Comparative Information on OECD and Other Advanced and Emerging Economies*. – Paris: OECD Publishing, 2022. – P. 45–110.